

DİN & FELSEFE

A R A Ş T I R M A L A R I

Religion and Philosophical Research

E-ISSN: 2667-6583

Aralık | December 2022

Cilt | Volume: 5 - Sayı | Number: 2

İNANÇ, DİL ve DİNİ TECRÜBE ÜZERİNE BİR DİYALOG

Faith, Language, And Religious Experience: A Dialogue

Yazar | Author
Arthur C. DANTO

Çevirmenler | Translators
Abdulsamet ŞENTÜRK
emirberfedailer@gmail.com

Makale Türü | Type of Article: Çeviri | Translation
Başvuru Tarihi | Date Received: 07.09.2022
Kabul Tarihi | Date Accepted: 29.12.2022

Atıf | Cite As

DANTO, A. C. "İnanç, Dil ve Dini Tecrübe Üzerine Bir Diyalog". çev. Abdulsamet Şentürk. Din ve Felsefe Araştırmaları 5/2 (Aralık 2022): 239-252.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Etik Beyanı | Ethical Statement

Bu makalenin yazarı/yazarları, hakemleri ve dergi editör grubu Din ve Felsefe Araştırmaları dergisinin Etik Kurallarına uydıklarını kabul eder.
The author/authors, referees, and journal editorial group acknowledge that they adhere to the Code of Ethics for the journal of Religion and Philosophical Research.

İNANÇ, DİL ve DİNİ TECRÜBE ÜZERİNE BİR DİYALOG*

Arthur C. DANTO

Çev. Abdulsamet ŞENTÜRK

“Aranızdan çıkan
sisli bulutlara büründü,
seğiren dudaklarıyla
adımlayarak şiirler okudu
ve irkilip kaldı”¹
Rig Veda, X, 82.

A. Bilim ile dini inanç arasındaki şu çatışma! Bu pörsümüş hayaleti hortlatmak ne de çekici geliyor. Daha düne kadar bilimsel dil gibi *din dilinin* de uygun bağlamlarda kullanıldığında kendi meşrutiyetini sağladığı hususunda hepimizin anlaştığını sanıyordum.² Binaenaleyh bağlamlar farklı olduğu müddetçe deveye hendek

* Bildiri 1961 yılında New York Üniversitesi Felsefe Enstitüsü'nün düzenlediği *Dini Tecrübe ve Gerçeklik* isimli sempozyumda sunulmuştur. Daha sonra bu bildiriler sempozyum kitapçığı haline getirilmiş New York University Press'de basılmıştır. Bildirinin orijinal ismi: “*Faith, Language, And Religious Experience: A Dialogue*” dir. Bkz. *Religious Experience and Truth*, Sidney Hook, ed. (New York: New York University Press, 1961). Bildiriyi çevirmem için gerekli izinleri almam konusunda yardımcı olan dostum Paul Nedelisky'e şükranlarımı sunarım. Bildiride yayınlanan diğer metinlere ulaşmak için Bkz. *In Religious Experience and Truth*, Sidney Hook, ed. (New York: New York University Press, 1961).

¹ İtalik olmayan yer (risen up among you), Danto'nun alıntı yaptığı fragmandan bağlamı belirtmek amacıyla eklenmiştir. Yazarın bir kısmını verdiği fragmanın tamamı şu şekilde İngilizceye çevrilmiştir:

“*Ye will not find him who produced these creatures: another thing hath risen up among you. Enwrapped in misty cloud, with lips that stammer, hymn-chanters wander and are discontented.*” *Four Vedas (Rik, Yajus, Sama & Gtharva)*, çev. Ralph T.H. Griffith (London: First Books, 2013). İlgili kesiti Türkçeye aktarırken İş Bankası yayınlarından çıkan Korhan Kaya'nın şu çevirisinden ilham aldık:

“*Bu canlıları yaratani bulamayacaksınız; içinizden başkası doğdu. Sis perdesiyle kaplı bu durum karşısında ilahiyi düzenin ağız kekeler ve tatmin olmamış halde dolaşır durur.*” Kolektif, *Rigveda*, çev. Korhan Kaya (İstanbul: İş Bankası, 2018). (Ç.n)

² Burada Yazar, konuştuğu karakterin ağızından Wittgenstein'in dil teorisine bir gönderme bulunuyor gibi gözükmemektedir. Şu alıntı anlamı açabilir:

“*Ben bu insanların ruhları olduğuna inandığımda ne ye inanıyorum? Bu maddenin iki karbon atomu içerdiğine inandığımda neye inanıyorum? Her iki durumda da ön planda bir resim vardır; ancak anlam arka planda yatar. Yani bu resmin uygulamasını incelemek kolay değildir*” Ludwig Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*, çev. Haluk Barışcan (İstanbul: Metis Yayınları, 2014); Ludwig Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*, çev. Deniz Kaniç (İstanbul: Küyerel Yayınları, 1998). (Ç.n)

atlatmadan çatışma çıkmasının ihtimali yok. Ne trajikomik bir kurgunun dışında laboratuvarda *ayin* yapılır ne de katedralde *kütle* ölçülür.³

B. Bu ‘meşruiyet’ fikri Oxford’da geçerli olabilirse de burada olamaz. Sorunun gündeme gelmesinden memnunum. Her ne kadar sizin sizin kelime oyununuz üzerini örtse de ben orada bir çatışma olduğuna inanıyorum. Sanki din sadece ritüelleri yerine getirmekten ibaretmiş gibi (*konusuyorsun*)! Elbette *birkaç* dinî sözce, bir gerçekliği ifade etmek isteyebilir. Bu yüzden herkesin kabul ettiği gibi bilimsel dilin yerine getirmesi gereken görevi üstlenirler. En nihayetinde çelişkili cümleler ayrı ayrı laboratuvar ve katedralde söylene bile prensipte bir çelişki ortaya çıkabilir.⁴

A. Sözde bilimsel cümlelerin tümünün bir gerçeği öne sürdüğünü ya da savduğunu, yani; “*Bilimsel cümleler (alan gözetmeksizin) her yerde iş görür!*” gibi bir iddiayı kesinlikle ileri sürmek istemezsiniz. Ancak sadece bu işi (*bilim*) yapmayı amaçlayan cümleler dikkate alınırsa ve yalnızca dini cümleler de aynı şeyler hakkında kurulduysa çatışabilirler. Ancak ben, bu durumun her zaman böyle olmadığına inanırım.

B. Varolan her şey üzerine bilimsel cümle kurulabilir. Bilim, herhangi bir konuya hasredilemez. Ayrıca, aslına bakılırsa bilim adamları ve din adamları aynı şeylerden bahsetmişlerdir.

A. (Tüh, unuttuğum!)⁵ Elbette bu tür anlaşmazlıklar olabilir. Ancak bu ihtilaflar, yalnızca, her bir grubun kendi alanının sınırlarını yanlış çizmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Görünüşe göre siz de aynı yanlışlığın kurbanısınız. Örneğin “inanç” derken neyi kastediyorsunuz?

B. Burada Profesör Hook’un⁶ bize hatırlattığı şu görüşü kullanmaktan daha kötüsü yapılabılır: İnanmak, hakkında yeterli kanıt bulunmayan bir inancı doğru kabul etmektir. Bazı hipotezlere tüm varlığımla güvenebilir ve deneyin beni destekleyeceğine şeksiz şüphesiz inanabilirim. Ancak Nietzsche’nin dediği gibi:

³ Yazar burada hem “*Ayin*” hem de “*Kütle*” anlamına gelen “*Mass*” kavramını kullanarak dil oyunu oynamaktadır. Hemen akabinde gelen cevapta yer alan şu ifade: “*He ne kadar sizin kelime oyununuz üzerini örtse de...*” buna işaret etmektedir. (Ç.n)

⁴ İlgili ifadenin anlaşılması açısından şunu belirtmekte fayda görüyoruz; kör hakemlik sürecinde çevrimizin tetkikini yapan saygıdeğer hakemlerden biri, bu cümlede “*ayrı ayrı*” şeklinde çevirdiğimiz “*respectively*” ifadesinin aslında her dilin ya da gramerin kendi sahasında uygulansa bile çelişkinin ortaya çıkma ihtimali olduğunu vurgulamak için kullanılmış olabileceğini belirtmektedir. (Ç.n)

⁵ Parantez içi bize aittir. (Ç.n)

⁶ Bu metin bir sempozyum bildirisidir. Sempozyumda sunulan bildiriler Sidney Hook tarafından derlenmiş ve New York University Press’de yayınlanmıştır. İlgili sempozyuma Hook, “*The Atheism of Paul Tillich*” başlıklı bildirisıyla katılmıştır. Hook’un Türkçeye çevrilmiş “*Akademik Hürriyet ve Akademik Anarşi*” isimli bir eseri bulunmaktadır. Bkz. Sidney Hook, *Akademik Hürriyet ve Akademik Anarşi*, çev. Sencer Tanguç (Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973). (Ç.n)

“Güçlü inanç, yalnızca kendi gücünü kanıtlar. İnanılan şeyin doğruluğunu değil!”⁷ Bu sebeple öznel gerekçeler dışında başka bir şeye sahip olana kadar hipotezimi öne sürmeye hakkım yok. Fakat dindarlar sanki böyle bir hakları varmış gibi davranıyorlar. İnançlarınızdan herhangi biri için yeterli kanıtınız olduğunda, başvurduğunuz dil oyunu dokunulmazlıklarını arkanıza bakmadan terk edeceğinize bahse girerim!

A. Aslında kanıtlarımız var, hem de yeterince *güçlü* kanıtlar... Ama sizin bunu takdir edebilecek bir ufka sahip olmadığınız su götürmez. Ayrıca genel olarak “*yeterli kanıt*”tan kastınız nedir? Farz edelim bir kanıtın “yeterli kanıt” olabilmesi için standartlarımızı son derece yüksek tuttuk, ki inançlarımızın hiçbiri zaten tam kesinliği kabul etmez, şu an inandıklarımızın tümü yetersiz kanıta dayanması sebebiyle inanç haline gelecektir. Aşağısında kalan her cümlenin inanç olarak belirleneceği bir standardı sizin koymanız bütünüyle *keyfi* olacaktır. Çünkü ben de aynı gerekçeyi göz önünde bulundurarak onay eşiğini yukarıya çekebilirim. Lakin her halükârda bilimsel ve dini inançlar arasındaki fark, kanıtın yeterliliğini belirleyen farklı onay dereceleri meselesinden ibaret olamaz. Daha demin işaret ettiğiniz hipotez, testleri başarıyla tamamlayarak dinden bilime geçmiş değil. Ayrıca sizin hipoteziniz doğrulandığında yanlış olduğu ortaya çıkan çelişkili bir hipotez olsaydı, bu şekilde hipotez din seviyesine indirilemezdi.

B. Hayır, ama biri çıkıp bunu doğru kabul ederse, bu bir *inanç meselesi* haline gelir. Burada “inanç” ile makul bir insanın herhangi bir şeyin tutarsız, çelişkili olduğunu kabul etmesi için yeterli görebileceği bir kanıt yanı başında duruyorken hala onu doğrulamasını kastediyorum. Biz bilim insanları bu gibi durumlarda inançlarımızın üzerini çizerken, din adamları bunu asla yapmaz. İşte, görmek isterseniz aramızdaki fark tam da bu!

A. Şu söylediklerinizin, gerçek karşısında inatla gözlerini yummayanlar için uygun kanıtlara sahip olan *dinî inancın* portresi olduğunu kabul etmeye henüz hazır olmadığını daha önce de üstüne basa basa söyledim. Belki de şu tür durumları düşünüyorsunuz; bir adam tüm dünya onu başarısız addettiğinde başarısına ya da köyün yarısı onu bir umumi kadın⁸ olarak tanıdığına karısının iffetine *inanır*.

⁷ Friedrich Nietzsche, Human, All too Human, I. Bu eser Türkçeye Mustafa Tüzel tarafından “*İnsanca Pek İnsanca*” başlığıyla aktarılmıştır. Bu çeviride alıntılan bölüm şu şekilde aktarılmıştır:

“*Oysaki derin düşünce hakikatten yine de çok uzak olabilir, örneğin her metafizik düşünce gibi, derin duygulardan araya karıştırılan düşünce unsurları çıkartılırsa, güçlü duygu kalır geriye, bu da bilgi için kendisinden başka bir şeyin garantisini vermez, tıpkı güçlü inancın, inanılan şeyin gerçekliğini değil sadece kendi güçlülüğünü kanıtlaması gibi.*” Friedrich Nietzsche, *İnsanca Pek İnsanca*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: İş Bankası, 2012). (Ç.n)

⁸ Argo tabirle “*fışkı, kevaşe, fahişe, kaltak, yosma, hayat kadını ve orospu*” anlamlarını karşılamak için mezkûr kavramların gönderimde bulunduğu vasıfları taşıyan bireye kanunnamelerde “*umumi kadın ya da genel kadın*” ifadesi kullanılmıştır. Umumhanelerde çalışan bireyler “*umumi kadın*” deyişle nitelenmiştir. Bkz. *Umumi Kadınlar ve Umumhanelerin Tabi Olacakları Hükümler Tüzüğü*, Madde 7. (Ç.n)

B. Tam üzerine bastınız. Ayrıca sadece sizin oyununuzu oynayabildiğim takdirde “inanıyorum...” veya “buna inanıyorum...” diyebileceğimiz bağlamları bir düşünün. Bu tür önermesel tutumlara yalnızca inanca meydan okunduğu zaman, inanmaya devam etme kararlılığımızı ifade etmek için başvururuz. Eğer aleyhimize ileri sürülen kanıtlarda yanlış bir şey olduğunu ya da muhataplarımızın erişemeyeceği bir gerçeği biliyor olsaydık, basitçe onun yanlış olduğunu söyler ve yanlış olmasının gerekçelerini gösterirdik. Bunun yerine hala kalkanları havada tutuyoruz. Elbette ben bu tavrı anlayabiliyorum. Sırtını duvara vermiş bir adamın inancından vazgeçmesi dünyasının yıkılması anlamına gelecektir. Lakin bu, inancı rasyonel bir şey yapmaz. Gerçeklerle rasyonel olarak yüzleşmeli ve yanılısına içinde kalmakta inat etmemeliyiz.

A. Kişinin imanının *sınanması* ve hatta imanıla bir başına kalması bile iman fikrinin bir parçasıdır. Gel gör ki hem bilim hem de din tarihinde kurbanlar vardır. Şunun altını çizmememe müsaade edin; siz ve ben birbirimizin inançlarını sınarsınız. Din ne türden çelişkili kanıtlar öne sürerse sürsün, inançlarınızın arkasında durma yükümlülüğünüz olduğu doğru değil mi?

B. Benim inancımı test etmek istiyorsunuz. Fakat dinî inançları destekleyecek kanıtlar üretmeniz neredeyse imkânsızdır.

A. Bunu niçin bu denli bir katılıkla dile getiriyorsunuz? Bir bilim insanı olarak, biraz olsun bilim yapabilmek için heybenizde olan ya da kendisine tutunmaya devam etmeniz gereken birtakım inançlardan dolayı mı yoksa? Feshedilmesine izin vermeyeceğiniz dokunulmaz inançlar! O halde bilim ve din arasındaki çatışma aslında inançlar arasındaki bir çatışmadır. Şeylerin yapısında nihai karanlık yanlar olmadığı ve varolan her şeyin zamanla bilimsel anlayışa ve açıklamaya teslim olması gerektiği görüşünü öncül olarak tutkuyla benimsediğinizi düşünüyorum. Bu bağlamda Einstein şöyle yazmıştı: “*Dünyanın varlığa çıkması için gereken ayarlar rasyoneldir, yani akılla kavranılabilir*”.⁹ Ayrıca kuşkusuz her daim doğal bir açıklama olması gerektiğini ısrarla vurgulamak *itikadî* bir itiraf mıdır? O vakit ben, nihai gizemlerin olduğu hususunda ısrarcı olur ve hatta onlara işaret bile edilebileceğini iddia edersem inancınız pekişecektir. Gerçekten de siz din değiştirmek zorunda kalmadığınız müddetçe, bir inançtan diğerine geçmediğiniz sürece *sabit kalırsınız*.¹⁰

⁹ Albert Einstein, “Science, Philosophy, and Religion,” reprinted in Phillip P. Wiener (ed.), *Readings in Philosophy of Science* (New York: Charles Scriber’s Sons, 1953), p. 605.

¹⁰ John Wilson, *Language and Christian Belief* (London: The Mac-millan Company, 1958), p. 64.

B. Ben kafasını, gerçekten gerçek olduğunu düşündüğü sorunlara çözüm bulmaya veren bir bilim insanıyım. Onları bulacak kadar zeki ve talihli olmasam da bu sorunların çözüme kabil olduğuna inanıyorum. Bunların altından kalkamayıp başarısız olursam en azından dünyanın bir suçu yok ve bugün olmazsa yarın meslektaşlarım veya haleflerimin benim başaramadıklarımın hakkından geleceklerine dair umutlu olmalıyım. Şu umudumu referans alırsanız, gerçekten de bir tür inancım olmuş olur. Gerçi siz her bilim adamının böyle bir inancı olduğunu nereden bileceksiniz ki! Dahası bu inancı yüreklerinde taşımasalardı bilimin asla ortaya çıkmayacağı ve mesafe katetmeyeceği bile doğru olabilirdi. Ancak o zaman bu, bilim adamlarıyla ilgili psikolojik bir olgu ya da içine girmeksizin gözlemlenen bilimle ilgili sosyolojik bir olgu olacaktır. Çünkü “inanç” bizatihi bilimin bir parçası değildir. Fizikte, kimyada ya da herhangi bir bilim dalında birlikte bir teoriyi oluşturan cümleler arasında “*Evren, akılla anlaşılır olandır*”¹¹ ifadesine rastlayamazsın. Ayrıca diyelim ki bağımsız bir postüla olarak bu cümleyi teori oluşturan cümlelerin arasına sokuştursanız bile, orada hiçbir mantıklı rolü olmayan âtil bir şey olurdu: “*Kendisinden başka hiçbir şeyi hareket ettirmeden döndürülen bir çark, mekanizmanın parçası değildir*”.¹² Böyle bir *mekanizmanın parçası olan* cümlelere gelince, hiçbir bilim adamı ne olursa olsun onları müdafaa etmeye hazır değildir. Elbette inancı bilime ait olmamasına rağmen bir adam, Priestley gibi, makbul bir hipotez testi (hypothesis stick) yapmak için kılı kırk yararcasına çalışabilir. *Ad hominem*¹³ bir yorum olarak haddizatında siz dincilerin bilimi inançlar arasında bir inanç olarak değerlendirmedeğinizi eklemek istiyorum. Siz (bana göre) bilimle çelişen inançlarınızdan defalarca vazgeçmediniz mi? Bugün herhangi biriniz jeoloji karşısında Genesis’i ciddi bir şekilde savunuyor musunuz? Bilakis şimdiye kadar rakip dinler arasında çatışma vuku bulduğunda böyle bir geri çekilme girişimine rastlamadım.

A. Onlardan vazgeçildiğini söylemek tam anlamıyla doğru değil! Yeni bir ışık altında görüldüler ve sözde tenakuzu ortadan kaldıracak şekilde tevil edildiler.

B. Ama bu onlardan vazgeçmek değil de nedir? Besbelli Genesis’in *doğru* olduğunu söylemiyorsun. Bu durumda “yorum” seni nereye götürebilir? P’nin bilimsel ve Q’nun dinî birer cümle olduğunu, P ve Q’nun tenakuz içinde olduğunu ve P’nin doğru olduğunu kabul ettiğinizi varsayalım. Ayrıca R’de Q’nun bir yorumu

¹¹ Bu nokta konferansta Profesör Sidney Morgenbesser tarafından dile getirildi.

¹² Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations* (New York: The Macmillan Company), 271. Bu eser hem Deniz Kaniit hem de Haluk Barışcan tarafından “*Felsefi Soruşturmalar*” başlığıyla Türkçeye aktarılmıştır. İlgili kesiti Haluk Barışcan’dan aktarmakta fayda mülâhaza etmekteyiz:

“*‘Ağrı’ sözcüğünün ‘neyi’ karşıladığını belleğinde tutamayan—ve bu yüzden de hep başka başka şeylere ağrı diyen—ama sözcüğü yine de ağrının belirli olağan belirti ve önkoşullarıyla uyuşma içinde kullanan birini düşünün!*—yani hepimizin kullandığı gibi kullanan birini. Burada şöyle derim: *Başka bir şeyi harekete geçirmeden döndürülebilecek bir çark, makineye dahil değildir.*” Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*, 2014. (Ç.n)

¹³ Öne sürdüklerinize değil de şahsınıza yöneltilen yorum, eleştiri. (Ç.n)

olsun. Şayet R, Q'ya eş değerse çatışma devam eder. Çünkü eşitlik durumunda R, P'ile uyumsuz ve dolayısıyla P doğruysa R'de yanlıştır. Eğer eş değer değilse R, Q ile bağdaşmaz hale gelir. Velhasıl kelam ya bilimle çelişirsiniz ya da atalarınızın inancıyla.¹⁴

A. Buradaki anlamı yakalayamıyorsun. Genesis öteden beri kelimenin tam anlamıyla yanlıştır. İnsanlar, onun iddialı bir metafor olduğunu anlayamadılar. Onu kuran cümleler harfi harfine alındığında yanlış olsa da bir metafor doğru olabilir.

B. Bana, geçen yüzyılın tartışmalarından bu yana zemin değiştirmiş olmanız dışında hiçbir şey söylemiyorsun. Ve bu yer değiştirme itirafı sadece benim amacıma hizmet ediyor. Bilim ortaya çıkıp onu tehdit edene kadar dindarlar, öğretilerinin metaforik bir dokuyla kaplı olduğunu fark etmeye yönelik hiçbir girişimde bulunmadılar. Ne var ki bilimin tehdidi başlamadan önce, dinler arasında pek çok konuda çatışma olduğunun bilinmesi, metaforik dokuyu kabul etmeniz için elinize pek çok fırsat geçtiğini gösterir. O günler de muhaliflerinizi heretik ilan ettiniz ya da sahte ilahlara tapındıkları iddiasıyla ipe dizdiniz. Bizzat kitabınızdaki tutarsızlıklara değinip sizi zorlamayacağım.

A. Öncelikle sizin bakış açınızı kabul edeceğim daha sonra devam edip onu kabul etmenin ne kadar az fayda getirdiğini göstereceğim. Şu analogiyi düşünün: Kamera (Sokrates'in aynasının yapması gerektiği gibi),¹⁵ temsilin sanat için yeterli bir koşul olmadığını gösterdi. Hatta Kandinsky bunun gerekli bir koşul bile olmadığını kanıtladı. Sanatın özü başka yere dayanıyor. Ayrıca eserler temsili olup olmadıklarından bağımsız bir şekilde sanatsal olarak nitelendirilir. Önceki ustalar, yani atalarım farklı düşüncelerine rağmen ve ne yaptıklarını tam olarak anlamadıkları halde sanat ürettiler. Onlar dinin özünü yanlış konumlandırıdılar ve bunun sonucunda kutsal kitabın her bir cümlesini savunmak zorunda hissettiler.

¹⁴ Buradaki argüman özellikle İbn Rüşd'ün konumuna yöneliktir. Özellikle bkz. "A Decisive Discourse on the Delineation of the Relation between Religion and Philosophy," in *The Philosophy and Theology of Averroes*, çev. Mohammad Jamil-ur-Rehman (Baroda: Gaikwad's Oriental Series, 1929). Başvurulan bu kaynak kabaca İbn Rüşd'de din-felsefe ilişkisini ele almaktadır. Aynı konu, hemen hemen aynı tez başlıkları ve örtüşen içerikleriyle 1995'de Mustafa Öner, 1996'da Cihan Öztürk, 2007'de Mahir Gül, 2021'de Mehmet Sadık Sürmeli, 2021'de İsmail Turan yine aynı sene Serap Yağmur tarafından akademik tez olarak sunulmuştur. (Ç.n)

¹⁵ Eflatun, Devlet'inin 10. Kitabında abisi Glaukon ve Sokrates arasında geçen *üç sedir* ve *temsil* tartışmasını aktarır. Burada temsilin temsili yani *sanatsal gerçekliği*, resim üzerinden tartışmadan önce Sokrates, sema ve arzı ve hatta Tanrıları biranda var edebilecek bir ustanın olduğunu söyler. Akabinde "Glaukon sen dahî bunu yapabilirsin" diye ekler. Bunun en hızlı yolunun ise yuvarlak bir ayna alıp etrafa çevirmek olduğunu böylece güneşi, yıldızları ve diğer şeyleri yapabileceğini söyler "ولا واحدة اسرع من إدارة مرآة دائر مدار". Bkz. Eflâṭūn, *El-Muḥâverât-u'l-Kâmile* (Beyrut: Al Dar - Al Ahlia Bookstore, 1994). Ayrıca Arthur C. Danto "Sanat Nedir?" başlığıyla Türkçeye aktarılan eserinde bu konuya değinmektedir:

"Devlet'in onuncu kitabında, Platon'un karakteri Sokrates, taklit etmenin en iyi yolunun ayna kullanmak olduğunu, çünkü aynanın kendisine tutulan herhangi bir şeyin mükemmel yansımını göstereceğini, üstelik bunu bir sanatçıdan çok daha iyi becerebileceğini ileri sürer. Dolayısıyla sanatçılardan kurtulabiliriz!" Bkz. Arthur C. Danto, *Sanat Nedir?* (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2021). (Ç.n)

Kutsal kitap, kelimesi kelimesine gerçeği ihtiva edip etmemesinden bağımsız olarak dini gerçeği içerir. Genesis tartışmaları ise bu gerçeği görmemizi sağlayan kıymetli bir sonuca sahiptir.

B. Objektif olmayan din! O halde bilişsel iddialar üretmeyi bırakabilir misin? Bu problem gıyaben devam eder. Ben kazandım!

A. Tam anlamıyla öyle değil. Benim fundamentalist atalarım, hüsnü zan ile inançlarını, o şekilde yerleştirmek gerektiğini düşünerek yanıldılar. Onlar da benim gibi Genesis'i artlarında bırakıp inançlarını bozmadan tutunabilirlerdi. Genesis hoş bir hikâye anlatır ve bir noktaya dikkat çeker. Fakat bu onun kötü bir kozmoloji ve daha kötü bir jeoloji sunduğu gerçeğini değiştirmez. Ancak bu, epistemolojideki yanılsamalara benzer bir şekilde ampirik bilgiye karşı tehdit oluşturmasını diye daha cüretkâr olacağım. Kitabı mukaddesteki bilimle çelişebilecek her cümleden vazgeçilmesi gerektiğini kabul edeceğim. Kutsal kitap pek tabii birçok doğru ifadeye haizdir. Bu sebeple onun arkeologlar için değerli bir araç haline gelmesini teenniyle karşılıyorum. Ancak arkeologların ilgisine mazhar olan bu tür literal gerçekliklerin dahî benim tarafımdan inanç gövdesinden, bilim onaylasın veya onaylamasın her türlü cümleden çıkarılacağını hesaba katın.

B. İşte bu kadar! Değil mi? Artık dinin kökü kazındığına göre planında ne yapmak var?

A. Daha değil, işimiz bitmedi sadece arındırıldı. Binaenaleyh bilim ile din arasında olmasa da sizin ile benim aramda hala bir çatışma var. Biz inanıyoruz ve inancımız bir mucizenin gerçekleşmesi üzerine kuruludur, ki o mucize şudur: "*Bâki olan, zaman serisine daldı ve zamansal oldu*".¹⁶ Bilimin bunu inkâr ettiğini sanmıyorum, öyle değil mi? Fizik, kimya ya da bilim olarak kabul ettiğiniz herhangi bir alanda, teori oluşturan cümlelerin arasında bunun inkârı yoktur. Deyim yerindeyse bunu müstakil bir postüla olarak listeye eklemek de işe yaramaz. Çünkü mekanizmanın bir parçası olma kuralını yerine getiremeyecektir. Aksi düşünülemez bir şekilde işaret ettiğim şey, fevkaledere derecede karanlık ve tek kelimeyle çetrefilli olduğu için "evrenin akılla anlaşılabilirliği" inancıyla ("inanç" demeye cesaret edebilir miyim?) çelişir. Ama böylece en nihayetinde bilimin bir parçası olmadığınızı kabul ettiniz. Her birimiz bağırsaklarını boşaltarak pirüpak oldu. Yani ben dini bilimin alanına girebilecek herhangi bir şeyden arındırırken, siz de tüm teşebbüslerinize can verdiğini düşündüğüm ilke de dâhil, bilimi, dinle çatışabilecek her şeyden temizlediniz. Yoksa yeniden değerlendirmek ve "*evren akılla anlaşılabilir*" ilkesini bilimin bünyesine taşımak mı istiyorsunuz? Böyle bir durumda bir bilim insanı olarak evrendeki karanlık noktaların örtüsünü kaldırdığınızda bu ilkedden vazgeçmeye hazır

¹⁶ Emil Brunner, *Revelation and Reason*, çev. Olive Wyon (Philadelphia: The Westminster Press, 1946), 294 ff.

olmalısınız. Buna, sırf inancınızı boşluktan kurtarmak için, mümkün merteye izin vermelisiniz.

B. Gerçekten onu bilime geri *taşımamı* istemezsiniz. Çünkü, *kriterleriniz* baz alındığında, karanlık noktalara dair inancınızı bir kenara itmeniz gerekecektir. Zira bu inancınız benim kanaatime göre bilimin alanına giren bir iddiaya dayanmaz. İnancınız, bilimin bir parçası olarak gördüğüm mantıkla çeliştiği için benim *nakliyecilik* yapmama hiç de gerek yok. Hakikaten siz benim işimi bir hayli kolaylaştırıyorsunuz. Gözünü dört aç! Bir şeyin bâki olduğunu söylemek, zamansal yüklemelerin ona uygulanamayacağını söylemektir. O halde bir şeyin aynı anda zamansal ve zaman dışı olduğunu söylemek kendi içinde çelişir. Lakin yalvarıyorum bana hayatın mantığı aştığını ve Tanrı'nın da her ikisinden daha ihtişamlı olduğuna dair herhangi bir dini referans göstermeyi aklınızın ucundan dahî geçirmeyin. Mantığa sırt dönemezsiniz! Tıpkı Tertullian'ın saçma olana inanacak kadar deli olması gibi, siz de imkânsıza inanacak kadar mantıksız olabilirsiniz. Buna rağmen bile imkânsızlık (ve dahî saçmalık) anlamını mantıkta bulur. Mantıkla herhangi bir diyalogunuz olmasaydı inanacak bir şeyiniz de olmazdı. Asıl soru şu; niçin bu kadar inatçı olmak istiyorsun?

A. Sadece *kulağa* imkânsız geliyor. Ne var ki bunun yegâne sebebi bu konudaki anlayışımızın *sınırlı olmasıdır*. İnancımız şu ki; olan oldu. Ama nasıl ve niçin olduğunu bilmiyoruz. Bir camdan belirsizce izliyoruz.

B. Aslına bakarsan *neye* inandığınızı bile anlamıyorsunuz. Biz bilim insanları bir şey iddia ettiğimizde en azından ne demek istediğimizi biliyoruz ve akabinde bunun doğruluğunun peşine düşüyoruz. Sanki tersine çalışıyorsunuz: Önce bir şeyi kabul edip daha sonra onun ne anlama geldiğini bulmayı umuyorsunuz. Varsayalım ki bir arkadaşım ve ben, görgü kuralları mucibince, Türkçe bir dersi başından sonuna kadar dinlemek zorunda kaldık. Daha sonra arkadaşım bana dersin her kelimesinin doğru olduğunu söyledi. Egzotik bir dili bildiği için ona saygılarımı sunuyorum, ama o, böyle bir bilgiye sahip olmadığını söylüyor. Ardından da “bir gün Türkçeyi anlamayı *umut ettiğini*” söylüyor. Ben ise dönüp ona “değişik!” ya da “zevzek!” diye sesleniyorum. Ama şimdi galiba inancın ya da en azından dinî inancın ne olduğunu biliyorum. Dinî inanç daha önce düşündüğüm gibi aksi delillerin pençesinde bir inanca yapışmak değildir. Hiçbir şeyin anlamı bilinmeyen bir önermenin lehinde veya aleyhinde olamayacağı aşikâredir. İnanç anlaşılmaz bir önermeyi savunma meselesiyken bilim ve din arasında nasıl *çatışma* olabilir?

A. Bence siz sığlığını ele veriyorsunuz. Dil paradoksaldır ve öyle olmalıdır. Sadeleştirmeyerek sadeleştirir. Dilin yegâne gayesi ibadet ettiğimiz şeyin ne kadar istisnai ve ne kadar dumura uğratan bir şey olduğunu ifşa etmektir. Bu paradoks *orada*, tam da şeylerin kalbinde yatar. İsa baştan uca insandı ve aynı zamanda bütünüyle tanrısaldı. Fani odur ve baki de o. Yani normalde “insandır” ve “tanrısaldır” elbette zıt yüklemeldir ve tezat teşkil eder. Ancak zıt yüklemelerin her ikisi birden İsa

için doğrudur. Şayet Hindu iseniz Krishna için ya da *Lotus Sutra*'yı benimsemiş olursanız Buda için de doğrudur. İsa paradoksal bir varlıktır. Burası hariç her yerde mantığı kabul ediyorum. Benim mantığı onamam, bütün bir dünyayı özündeki karanlık noktayla zıtlığa zıtlığa yardımcı oluyor.

B. Söylediğin tek bir kelimeyi anlıyorsam Arap olayım. Ve siz de anlamıyorsunuz.

A. “*Evvelen burada veya şurada anlamadığı bir şeylerin olduğunu, saniyen bu şeylerin ne olduğunu anlamak insan aklının görevidir...Paradoks bir taviz değil, bir kategori, var olan bilişsel bir ruh ile ebedi bir hakikat arasındaki ontolojik bir ilişkidir*”.¹⁷ Kandinsky'nin sanat için yaptığını kazara din için yapan Kierkegaard böyle demiş bulundu.

B. Tablolarının dünyayı onun gördüğü gibi gösterdiğini fark etmek için Kandinsky hakkındaki yargılarımızı değiştirmemiz gerekir. Çünkü aksi takdirde sanata katkı sunan temsil etmeme durumu değil, dünyayı anormal bir biçimde temsil etme olurdu. Sorunun üstesinden gelmek yerine onu genişletmek... ama bu sizin söylediklerinizle uyumuyor.

A. Her şeye rağmen yaklaşımını beğendim. Niçin geleneksel imgelerle yakalanamayan gerçekliğin boyutlarını, soyut bir şekilde temsil etmeyesiniz? Tutarlı bir dil yeterince başarılı olmadığında neden gerçekliğin boyutlarını paradoksal olarak betimlemiyorsunuz?

B. İyi diyorsunuz, hoş diyorsunuz ama sizin paradoksa dair kurduğunuz cümleler göze batan bir sorunu barındırıyor. Paradoks sadece her iki karşıt yüklem eşanlı olarak, İsa olduğu iddia edilen kişi için doğru kabul edilmesinden kaynaklanır. Bu yüklemelerden biri “tanrısal”dır ki ne ben bu kelimeyi anlayabilirim ne de siz bir çırpıda ilahi olanın paradoksal olduğunu söyleyebilirsiniz. Çünkü paradoks sadece İsa'nın tanrısallığı varsayımını bir *öncül* olarak kabul edildiğinde ortaya çıkar. Nitekim onun ilahi olması paradoksun bir kutbudur. “İnsandır” ifadesinin diğer yüklemelerle bir hayli çeliştiğine dikkat kesilin. Bana “insandır”ın “bitkiseldir” yüklemiyle çeliştiği gerçeğini bağışlayın. O halde bir şeyin insan bitkisi olduğunu söylemek, sizin dilinizden düşürmediğiniz gibi paradoksal bir varlık önermektir. Amma velakin siz hiçbir olası imkânsızlığa inanmıyorsunuz. Dolayısıyla burada tapınma nesnesi iki kat karanlık olur. Çünkü o hem paradoksal hem de daha temelde ilahi. Hasılı, evveleminde açıklığa kavuşturulması gereken yüklem “tanrısal”lıktır. Nedir bunun anlamı?

¹⁷ Soren Kierkegaard, *Journals*, p. 633. Cited by S. R. Hopper in his essay, "Paradox" in *Handbook of Christian Theology* (New York: Meridian Books, Inc., 1958), p. 262.

A. Tanrısallığa, o kendini ifşa etmedikçe vukuf edemezsin. Tanrı'nın kendini ele vermemesi halinde "tanrısallık" terimi dağarcığımıza giremezdi. Mesih, ilahi bir varlık mıydı? İsa tarihte bir bireydi. Mesih ve İsa'nın özdeş olduğu takdir edilirse İsa'yı görenler, ilahi bir varlık gördüler (görmüş olurlar). Fa • a = b ∴ Fb.

B. Ancak, görünüşe göre herkes onu ilahi bir varlık olarak görmedi. Onların algılayamadığı neydi? Ona Tanrı'nın oğlu diyorsunuz. Ancak tanrısallığın anlamını Tanrı'ya atıfla öğretemezsiniz, ki böyle yaparsanız sorun yeniden gündeme gelir. Aynı anda prens ve yoksul olma durumu tasavvur edin: Birisinin İsa'nın insan kökenli bir kopyası olduğunu varsayalım. Mesih'e (Preense) bakmanın görsel deneyimiyle muadiline (yoksula) bakmanın görsel deneyimi aynı şeydir ama herkesin kabul edeceği gibi kutsal değildir. Varsayılan görsel deneyimler eşdeğer olduğu için tanrısallık da görülemez. Madem böyle, o halde bunun her duyu kipliği (modality) için geçerli olduğunu varsayalım. Bu durumda ilahilik nasıl algılanır ve "tanrısaldır" nasıl öğrenilir?

A. Tanrısallık, iman gözüyle algılanır. "*Müteal olanlar 'öğretilemez'. Onun ruhta uyandırılması gerekir.*"¹⁸

B. Off! Ben de davranışsal bir ölçüt elde edeceğimizi sanıyordum. Bir an için bana Mesih'in mucizeler gösterebilirken kopyasının bunu yapamayacağını söyleyeceğinizi düşünmüştüm.

A. Mucizeler, onun tanrısallığını ima eden sembol ve alametifarikalardır. Ancak sadece işaret levhalarının taşıdığı göstergeler üzerinden bize işaret edilen şeyi gerçekten nasıl anlamalıyız? Hayır, hayır! Bu göstergeler insanların, kutsala dair bir farkındalığın ucundan tutmasına ön ayak olmuş olabilir. Onlar asla farkındalığın bizatihi nesnesi değildir. "Tanrısallık olmak" *ilkeldir*. Apaçık bir şekilde tanımlanamayacağı için bilimsel gözleme dayalı koşulların olağanlığı (garden variety) lehine saf dışı bırakılamaz.

B. Tanrısallık şu şekilde *indirgenemez* mi: N doğaüstü bir yüklem olsun. F ve G ise gözlemsel yüklem olsun. O halde şayet a, F ise a, N'dir diyebilmemiz için ancak ve ancak a'nın G olması gerekir.

A. Bu önermenin N'yi ortadan kaldırmadığını en az benim kadar siz de biliyorsunuz. Bunu açıkça ilkel olarak görebilirsiniz.

¹⁸ Rudolph Otto, *The Idea of the Holy*, trans. J. W. Harvey (London: Cumberlege, 1950), p. 67. Cited in Ninian Smart, *Reasons and Faiths* (London: Routledge and Kegan Paul, 1958), p. 27. Smart'ın kitabı, özellikle Doğu kaynaklarını kullanması nedeniyle, son derece dikkatli okunmalıdır.

B. Buna rağmen F ve G'ye dair yargıda bulunabilseydik tanrısallık için belirleyici bir kriterimiz olurdu.

A. Biz böyle bir şey yapmazdık. Çözünür olduğu iddia edilen bir şeyi suya koyar ve çözülmediğini görürseniz bu onun kati surette suda çözülmeye bağışık olduğunu gösterir. Ancak burada testi kimin yaptığına bağlı pek çok etken var. Yani sizin gibi incelikten yoksun biri, olumsuz bir sonuç çıkarabilir. En nihayetinde argümanınız saçmadır. Tanrısallık son derece aşikâr bir niteliktir.

B. N'nin herhangi birine kendini *gösterdiği* varsayımıyla koşullanan belirleyici bir ölçüm yaptırabilirim. Ben sadece N'yi a ile birlikte sahneye çıkarıyorum. Ardından onun kendini gösterdiğini ifade etmesi şartıyla a, N'dir diyorum. Benim tek derdim, tanrısallığın izini sürececek bir tanrısallık dedektörü bulmak.

A. Biz buna otoriteye güvenmek diyoruz ve insanlığın kahir ekseriyetinin yapabileceği en iyi şey de budur. Ayrıca tüm bu sırlara dair bilgimizde azizlere ve peygamberlere inanıyoruz. İncanın özü bu değil mi?

B. İncanın özü, birinin neden bahsettiğinin farkında olduğuna inanmaktır. Şayet incancınız bu ise yolunuz açık olsun. Ben netliği yeğlerim. Binaenaleyh Tanrısallığın ne demek olduğunu anlayacak herhangi bir ipucum olmadığının da farkındayım. *Bana* öyle geliyor ki bir kısım belirli varlıkların, kendilerine özellikle dini cevaplar vermeye hazır olanlar arasından "N"yi üretmeye yönelik karşı konulmaz bir eğilimi var. Gel gör ki "N" henüz benim için bundan fazla bir şey ifade etmiyor. Örneğin onlar "N" dedikleri zaman doğru söyleyip söylemediklerini nasıl bilebilirim ki?

A. Doğru ya da yanlış bir iddiada buldukları varsayımıyla başlamakla acele etmiyor musunuz? Bu sadece bir iç çekiş, kutsalın zerk ettiği şefkat tokadı akabinde gelen bir irkilme olabilir. Veyahut daha güzeli, sözlü cevap vermeleri muhtemel bir gerçeklik olabilir. Bunun yerine secdeye kapanarak da cevap verebilirler. Zıplayabilir, ellerini de şaklatabilirler. Belki de siz onların yerinde olsaydınız geri dönüt vermez, tutulur kalırdınız. Sadece onların tuhaf davranışlarına şaşkın gözlerle bakar ya da orada bulunmadıkları ve karşılaştıkları şeye tepki göstermedikleri takdirde olağan dışı hiçbir şey fark etmezsiniz. Yani kaybolur ve uyuşurdunuz.

B. Fakat bu ilhama mazhar olmuş kişiler tepki meydana geldiğinde gördüklerini ("görüldü") daha sonra bana anlatmazlar mı?

A. Sadece bu kadarını yapabilirler. En azından denerler. Ancak onlar için bu zordur ve söyledikleri kelimeler kulağa paradoksal gelecektir. Bu vesileyle kutsal kitaptaki tutarsızlıklar konusundaki görüşünüzü almayı ihmal ettiğimi fark ettim. Şunu düşünün: "*Elleri olmadan kavrar, ayakları olmadan koşuşturur, gözleri*

olmaksızın görür, kulakları olmadan işitir".¹⁹ O, şurada atıfta bulunulan bizatihi kendiliktir: "*Küçükten daha da küçük, büyükten daha da büyük*". Katiyen yazar anlaşılma çabası yapmıyor. Bu yalnızca kullanım kurallarını zorlayan bir kavramı kelimelere dökmenin yegâne yoludur.

B. Tamam ama gerçekten bana ne söylüyor? Farzımuhal bana yeni bir teolojik keşiften, yani Brahma'nın şapka taktığından bahsettiniz. Hemen ardından bunun kutsal bir şapka olduğu ve Brahma'nın ne bir başı ne de bir formu olmadığı, ama sonsuzca giyildiği söylendi. Böyle bir durumda bir şapkanın giyilmiş olmasının anlamı nedir? Niçin bu kelimeleri kullanıyorsunuz? Bana Tanrı'nın var olduğu ama bu var olmanın "farklı bir anlamda" olduğu söylendi. O halde şayet Tanrı (kelimenin zahir anlamıyla) var olmadıysa neden o kelimeyi kullansın? Yahut Tanrı bizi sevmektedir, ancak bu sevgi bizim bilmediğimiz özel bir sevgidir. Ya da Tanrı, merkezi her yerde ve çevresi hiçbir yerde olan bir dairedir. Ne var ki bu ne bir merkeze ne de bir çevreye sahip olmamak, dolayısıyla bir daire olmamaktır. Getirilen açıklamanın bir yarısı diğer yarısını feshediyor. Böylece geriye kuru gürültüden başka ne kalıyor ki?

A. En nihayetinde olağan durumlarda bile böyle bilgece konuşuruz. Bir adamın eşi uzun ve sancılı bir hastalık döneminden sonra ölür. Adam aynı anda hem sevinçli hem de üzgün olduğunu söylüyor. Şimdi kendiyle çelişiyor mu? Çelişmediğini düşünmeliyim. Ya da birisi çıkıp birinin başka birini sevdiğini ve sevmediğini söylüyor. Veyahut bir şey yapabileceğini ve yapamayacağını... Ayrıca bir şeyin F olduğunu ve olmadığını... İki kavram bir araya gelir ve birbirini dışlamazlar. Bir bakıma Cusanus'un "tanımı" tarafsız olanın huzurunda entelektüel bir kekeleyemedir. Din adamı muhayyilesini başka türlü söze dökülemeyecek şeyleri, bu şekilde dile getirmekte kullanır. Çünkü onun söyleminin nesnesinin yolu, sıradan deneyimde birbirini dışlayan kategoriler içerisinde yer alan şeylerle kesişir. İşte tam da bu nedenle paradoksaldır.

B. Ben buna yolunu şaşırılmış bütünlük diyorum. Dil paradoksal olabilir, ama dünya değil.

A. Bilakis, uygun olan söyleme biçimini yakalamamız şartıyla, dil açıktır. O sarahaten bir gizemi tasvir ediyor ve dikkatimizi gizemliliğe çekmeye çalışıyor. Din dilinin temel kullanımı böyledir.

B. Şu an aramızdaki bu mesele açık görünüyor. Ancak analizinizi kabul edemiyorum.

¹⁹ Svetasvatara Upanishad, III, 19. trans. Max Müller, in Nicol Macnicol (ed.), *Hindu Scriptures* (Everyman's Library).

- A.** Bunun başlıca sebebi karanlık noktalar olmadığına dair *inancınız*.
- B.** Ne var ki haklı olsanız bile bu dinî bir inanç değil. Çünkü dinî inanç, karanlık noktalara inanma üzerine kuruludur. Bu beni dışarıda bırakıyor.
- A.** Eğer evren karanlık noktalardan âri olsaydı gerçekten de onun karanlık bir nokta olduğunu düşünmeliyim. Evren akla vurarak anlaşılabilseydi, bu ne büyük bir mucize olurdu! Sonuçta siz ve ben aynı fikirdeyiz.
- B.** Hiç de bile!